

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՅՔԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁՄԱՆ
ԽՆԴԻՐԸ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅՈՑ
ՊԱՀԱՆՋԱՏԻՐՈՒԹԵԱՆ ԲԱՂԿԱՑՈՒՑԻՉ

ՎԱՀՐԱՄ ՀՈՎԵԱՆ
Vahram@noravank.am

Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման եւ դատապարտման խնդիրը եւ պահանջատիրութիւնը գտնուում են միմեանց հետ սերտ փոխկապուածութեան մէջ եւ դիտուում որպէս մէկ միասնական ամբողջի բաղադրիչներ: Ըստ այդմ՝ Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչումն ու դատապարտումը դիտուում է որպէս նախընթաց քայլ կամ մարտավարական խնդիր պահանջատիրութեան նկատմամբ՝ այն տրամաբանութեամբ, որ նախ պէտք է հասնել Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչմանն ու դատապարտմանը, ապա՝ դրա հետեւանքների վերացմանը՝ տարածքային, գոյքային եւ ֆինանսական փոխհատուցմանը, որով եւ բնորոշուում է պահանջատիրութիւնը:

Ներկայումս, քանի դեռ լիովին լուծուած չէ Հայոց Յեղասպանութեան միջազգային ճանաչման եւ դատապարտման հարցը, վաղ է խօսել ամբողջական փոխհատուցման մասին: Այնուամենայնիւ, կան պահանջատիրութեան որոշ բաղադրիչներ, որոնք ներկայումս էլ հրատապ են եւ որոնց բարձրացումը ներկայումս էլ ունի իրատեսական բնոյթ:

Այդպիսի բաղադրիչներից է ինչպէս Յեղասպանութեան տարիներին, այնպէս էլ դրանից յետոյ բռնագրաւուած եւ աւերուած եկեղեցական գոյքի վերադարձի խնդիրը: Դրա համազգային կարելորութիւնը այն է, որ ժամանակակից Թուրքիայի Հանրապետութեան տարածքում են գտնուում հայոց պատմական հայրենիքի մեծ մասը՝ Արեւմտեան Հայաստանը եւ Կիլիկիան, իսկ վերադարձման ենթակայ եկեղեցական գոյքի եթէ ոչ մեծ, ապա զգալի մասը գտնուում է այնտեղ: Փաստօրէն, խնդիրը վերաբերում է հայոց պատմական հայրենիքում գտնուող հայկական գոյքի վերադարձմանը՝ իրենց օրինական տէրերին: Այդ կերպ, օտար տիրապետութեան տակ գտնուող հայոց հայրենիքում թէկուզ մասնակիօրէն, կը պահպանուի հայկականութիւնը մինչեւ նրա ազատագրումը:

ԽՆԴՐԻ ՆԱԽԱՊԱՏՄՈՒԹՒՒՆԸ

Քրիստոնեայ համայնքներին պատկանող գոյքի բռնագրաւումը Թուրքիայում եղել է ազգային եւ կրօնական փոքրամասնութիւնների նկատմամբ պետական հալածանքների ու ճնշումների քաղաքականութեան բաղադրիչներից մէկը: Չնայած Առաջին Աշխարհամարտից յետոյ Անտանտի Երկրների եւ Թուրքիայի միջեւ կնքուած Լոզանի Խաղաղութեան Պայմանագիրը (24 Յուլիսի 1923) Թուրքիայի ոչ-մուսուլմանական փոքրամասնութիւնների համար երաշխաւորում էր մի շարք իրաւունքներ եւ ազատութիւններ, սակայն շուտով Թուրքիան գնաց հաստատութեանական՝ օրէնսդրական մակարդակով այդ իրաւունքները սահմանափակելու ճանապարհով:

Մասնաւորապէս, Լոզանի Պայմանագիրը Թուրքիայի ոչ-մուսուլման փոքրամասնութիւնների համար երաշխաւորում էր սեփական միջոցներով կրթական, ընկերային, բարեգործական եւ կրօնական կառոյցներ հիմնելու եւ ղեկավարելու ազատութիւնը: Համաձայն պայմանագրի 40րդ յօդուածի՝ Թուրքիայի կրօնական փոքրամասնութիւնները *«պէտք է ունենան հաւասար իրաւունք իրենց սեփական ծախսերով հիմնելու, կառավարելու եւ վերահսկելու ցանկացած բարեգործական, կրօնական եւ ընկերային կառոյց, դպրոցներ եւ այլ կրթական ու ուսումնական հաստատութիւններ»*¹:

Մինչդեռ 1936ին Թուրքիայի կրօնական փոքրամասնութիւնների վրայ պարտաւորութիւն դրուեց պետութեանը ներկայացնել իրենց ունեցուածքի ցանկը: Դա արուեց դեռեւս 1935ին ընդունուած վաքըֆների՝ կալուածքների մասին օրէնքի հիման վրայ ընդունուած յայտարարագրով: Այդ կերպ, փաստօրէն, Թուրքիայի կրօնական փոքրամասնութիւնների գոյքը անցնում էր պետութեան վերահսկողութեան ներքոյ՝ ի դէմս Վաքըֆների Գլխաւոր տնօրինութեան: 1974ին, կիպրոսեան ճգնաժամի խորացման բերմամբ, աւելի սաստկացան ոչ-մուսուլմանական համայնքների նկատմամբ հալածանքները, եւ այդ ենթախորքում Թուրքիայի վճռաբեկ դատարանի իրաւական խորհուրդը որոշում ընդունեց, ապօրինի եւ պետութեան կողմից առգրաւման ենթակայ ճանաչել կրօնական համայնքների՝ 1936ից ի վեր ձեռք բերուած գոյքը, որը ներկայացուած չէր նշեալ յայտարարագրում: Բացի սոյն իրաւական ակտերը, թուրքական

իշխանությունները կիրառում էին նաև զանազան բարդ ու խճճուած կանոնակարգեր՝ ոտնահարելու քրիստոնեայ համայնքների անհատական եւ համայնքային գոյքային իրաւունքները, գրկելու նրանց իրենց սեփականութիւնից: Այսպիսով, 1936ից օրէնքով սկսուեց կրօնական փոքրամասնութիւնների կողմից ձեռք բերուած գոյքի բռնագրաւումը պետութեան կողմից, որը մեծ չափերի հասաւ 1974ից²:

ԽՆԴԻՒ ԼՈՒԾՄԱՆ ՆԱԽԱԴԵԱԼՆԵՐԸ

Բռնագրաւուած եկեղեցական գոյքի վերադարձը պայմանաւորուած է մի շարք հանգամանքներով, որոնց առկայութիւնը ներկայումս իրատեսական է դարձնում այդ խնդրի լուծման համար պայքարը:

Նախ, չնայած Հայոց Ցեղասպանութեանը, Հայ Առաքելական Եկեղեցին Թուրքիայում որպէս հայերի ինքնակազմակերպման եւ ինքնավարութեան հաստատութիւն-հիմնարկ շարունակեց պահպանել իր գոյութիւնը՝ ի դէմս Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքութեան: Թուրքիայում, թէեւ փոքրաթիւ համայնքներով եւ առանց իրաւական կարգավիճակի, այսօր գործում են նաեւ Հայ Կաթողիկէ եւ Աւետարանական եկեղեցիները: Ահա՛ հայկական այս երեք եկեղեցիներն են, որ ներկայումս հանդիսանում են Թուրքիայում բռնագրաւուած եւ աւերուած հայկական եկեղեցապատկան գոյքի (եկեղեցիներ, դպրոցներ, հիւանդանոցներ, կալուածներ, հողատարածքներ եւն.) վերադարձման իրաւատերերը:

Բացի յիշեալ հաստատութիւններից, եկեղեցական գոյքի վերադարձման իրաւատերեր են հանդիսանում նաեւ Թուրքիայի տարածքից դուրս գործող հայկական կրօնական հաստատութիւնները: Մասնաւորապէս, խօսքը վերաբերում է Հայ Առաքելական Եկեղեցու գոյգ կաթողիկոսութիւնների՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան (Անթիլիաս, Լիբանան): Վերջիններս նոյնպէս, ունենալով իրենց պատկանող կալուածքներ, կորցրել են դրանք Ցեղասպանութեան եւ դրան յաջորդած տարիներին: Մասնաւորապէս, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը ստիպուած է եղել լքել իր պատմական նստավայրը՝ Սիսը, եւ հեռանալ Ժամանակակից

Թուրքիայի տարածքից 1921ին³: Այդ կերպ այն կորցրել է ոչ միայն իր անանդական կենտրոն-նստավայրը, այլև ժամանակակից Թուրքիայի տարածքում մնացած ողջ գոյքը:

Թե՛ Հայ Առաքելական Եկեղեցու երկու կաթողիկոսությունները նույնպես հանդիսանում են իրաւատէր բոնագրաւուած եկեղեցական գոյքի վերադարձման հարցում, անուղակիօրէն վկայում է նաեւ 2013 Մայիսի 24ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Բ.ի եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Արամ Ա.ի համատեղ յայտարարութիւնը, որով զոյգ հայրապետերը կոչ էին անում թուրքական իշխանութիւններին *«Անյապաղ վերադարձնել հայ ժողովրդին՝ որպէս իրաւատիրոջ, հայկական եկեղեցիները, վանքերը, եկեղեցապատկան կալուածքները եւ հոգեւոր-մշակութային արժէքները»*⁴:

Վերջին շրջանում եկեղեցապատկան խլուած գոյքի վերադարձման հարցը որոշակի միջազգային հնչեղութիւն է ձեռք բերել, ինչը եւ նպաստում է խնդրի լուծման իրատեսական կարելիութեան: Մասնաւորապէս նման պահանջներով են հանդէս գալիս Եւրոպական Միութիւնը (ԵՄ) եւ ԱՄՆը:

Յայտնի է, որ ԵՄ-ն Թուրքիայի անդամակցութեան նախապայմաններից մէկն է համարում այդ երկրում կրօնական փոքրամասնութիւնների դրութեան բարելաւումը: Սա իր մէջ ներառում է նաեւ բոնագրաւուած եկեղեցապատկան գոյքի վերադարձը: *«Եւրոպայի համար,- գրում է Վ. Բաումը,- անփոխարինելի արժէքներից են կրօնի, ժողովների գումարման եւ կարծիքի անսահմանափակ ազատութիւնը, ամէն կարգի դպրոցների արտօնութիւնն ու նրանց նիւթական օժանդակութիւնը, բոլոր արխիւների բացումը միջազգային հետազօտութիւնների համար, գողացուած եկեղեցական մշակութային ունեցուածքի վերադարձը եւ դրա պաշտպանութիւնը (կադաստրում ամրագրուած՝ սրբազան սպասք, ձեռագրեր ու գրադարաններ ունենալու իրաւունք), ինչպէս նաեւ փոքրամասնութիւնների համապարփակ պաշտպանութիւնը»*⁵:

ԱՄՆը նույնպէս, ելնելով քաղաքական, այն է՝ այս կամ այն խնդրի առնչութեամբ Թուրքիայի վրայ ճնշում գործադրելու նկատառումներից, մերթընդմերթ առաջ է քաշում քրիստոնեաների իրաւունքների պաշտպանութեան խնդիրը՝ դրա

մէջ ներառելով նաեւ բռնագրաւուած գոյքի վերադարձման հարցը: Այս տեսակետից ուշագրաւ էր 2011 Յունիսի 15ին ԱՄՆ Ներկայացուցիչների Պալատի կողմից ընդունուած 306 բանաձեւը, որը կոչ է անում Թուրքիային *«իրենց օրինական տէրերին վերադարձնել բոլոր քրիստոնէական եկեղեցիները եւ այլ պաշտամունքի վայրերը, վանքերը, դպրոցները, հիւանդանոցները, յուշարձանները, մասունքները, սրբավայրերը, եւ այլ կրօնական գոյքը, ներառեալ շարժական գոյքը, ինչպիսիք են արուեստի գործերը, ձեռագրերը, զգեստները, անոթները, եւ այլ իրերը»*⁶:

2014 Յունիսի 26ին խնդրի առնչութեամբ ԱՄՆ Ներկայացուցիչների Պալատի Արտաքին Յարաբերութիւնների Յանձնաժողովն ընդունեց նոր՝ թիւ 4347 բանաձեւը⁷: Բովանդակային առումով նոր բանաձեւը ընդունուած թիւ 306 բանաձեւի շարունակութիւնն է:

Քանի որ երկու բանաձեւերն էլ վերաբերում են նոյն խնդրին՝ Թուրքիայում քրիստոնէայ փոքրամասնութիւններից բռնագրաւուած եկեղեցական գոյքի վերադարձմանը, գործառութային առումով, կարելի է ասել, որ դրանց միջեւ կայ նմանութիւն: Սակայն խնդրի դրուածքի սրութեան առումով կան որոշակի տարբերութիւններ.

1. Եթէ 306րդ բանաձեւը վերաբերում էր միայն Թուրքիայի տարածքում գտնուող քրիստոնէայ եկեղեցիների գոյքին, ապա նոր բանաձեւը վերաբերում է նաեւ Կիպրոսի հիւսիսային գրաւուած շրջաններում գտնուող եկեղեցական գոյքին:

2. Եթէ նախորդ բանաձեւով Թուրքիայի քրիստոնէայ փոքրամասնութիւններից բռնագրաւուած գոյքի վերադարձման հարցում գործող իրաւական ենթակայի դերում հանդէս էին գալիս թուրքական իշխանութիւնները, քանի որ վերջիններիս էր վերապահուում այդ գոյքի վերադարձման գործը, ապա նոր բանաձեւով, քրիստոնէական գոյքի վերադարձման խնդիրը, բացի թուրքական իշխանութիւններից, դրւում է նաեւ ամերիկեան կառավարութեան վրայ, քանի որ, ըստ բանաձեւի, վերջինս թուրքական կառավարութեան հետ միասին պետք է զբաղուի եկեղեցական գոյքի վերադարձման խնդրով:

3. Եթէ նախորդ բանաձեւը չէր նախատեսում որեւէ վերահսկողութիւն՝ եկեղեցական գոյքի վերադարձման գործընթացի նկատմամբ, ապա նորը նախատեսում է: Ըստ նոր

բանաձեւի, ԱՄՆ Պետքարտուղարութիւնը պարտաւոր է մինչեւ 2021, ամէն տարի հաշուետուութիւն ներկայացնել Խորհրդարանի երկու պալատներին (Ներկայացուցիչների Պալատին եւ Շէրակոյտին)՝ Թուրքիայում քրիստոնէայ փոքրամասնութիւններից խլուած գոյքն իրենց օրինական տէրերին վերադարձնելու ուղղութեամբ գործադրուած ջանքերի վերաբերեալ:

Նոր բանաձեւի ընդունումը Ներկայացուցիչների Պալատի Արտաքին Յարաբերութիւնների Յանձնաժողովի նախագահ Էդ. Ռոյսը հիմնաւորում է նրանով, որ «*Թուրքիայում քրիստոնէական եկեղեցիների հետ կապուած իրավիճակը վատթարանում է ... Եւ չնայած Թուրքիայի կառավարութեան՝ եկեղեցիները վերաբացելու խոստումներին, այդ տեղի չի ունենում*»⁸:

Նշեալ հիմնաւորմանը գումարում են նաեւ այն փաստարկները, որ Թուրքիայում շարունակում են ոտնահարուած մնալ քրիստոնէայ փոքրամասնութիւնների իրաւունքներն ու ազատութիւնները: Դրա դրսեւորումներն են.

1. Քրիստոնէայ փոքրամասնութիւնները չունեն Թուրքիայում իրենց կրօնական ծիսակատարութիւններն ազատ իրականացնելու հնարաւորութիւն:

2. Իրենց պատկանող եկեղեցիների, յուշարձանների վերականգնման, նորերի կառուցման հարցում բախում են բազմաթիւ խոչընդոտների:

3. Քրիստոնէաները ենթարկւում են բռնութիւնների՝ ընդհուպ մինչեւ սպանութիւնների եւ այլ յանցագործութիւնների:

ԱՄՆ հայ, յոյն եւ ասորի համայնքները ողջունել են ընդունուած նոր բանաձեւը: Համաձայն Ամերիկայի Հայ Դատի Յանձնախմբի ատենապետ Քէն Հաչիկեանի՝ «*բանաձեւի ընդունումը հզօր ազդանշան է ուղարկում Անկարային՝ կոչ անելով դադարեցնել հակաքրիստոնէական քաղաքականութիւնը եւ համակերպուել հայերի, ասորիների, կիպրացիների, պոնտացիների եւ Թուրքիայի անպատիժ յանցագործութիւնների միւս զոհերի առջեւ բարոյական, նիւթական եւ իրաւական պարտաւորութիւնների հետ*»⁹:

Բանաձեւին դրական արձագանգեց նաեւ Հայ Առաքելական Եկեղեցին՝ այն համարելով կարեւոր քայլ ի պաշտպանութիւն

Թուրքիայում քրիստոնեական փոքրամասնությունների եւ նրանց իրաւունքների¹⁰:

Վերապահումներով հանդերձ՝ եկեղեցական գոյքի վերադարձման խնդրում դրական գործօն է նաեւ այն, որ տեղի տալով միջազգային ճնշումներին՝ Թուրքիայի իշխանությունները նոյնպէս 2011 Օգոստոսին օրէնք ընդունեցին բռնագրաւուած եկեղեցական գոյքը վերադարձնելու վերաբերեալ:

ԳՈՅՔԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁՄԱՆ ՀԵՏ ԿԱՂՈՒԱԾ ԽՈՉԸՆԴՈՏՆԵՐ

Չնայած Թուրքիայի քրիստոնեայ փոքրամասնություններից խլուած գոյքի վերադարձման մասին իրաւական ակտերի ընդունմանը, գործնականում առ այսօր փոքր առաջընթաց է գրանցուել այդ հարցում: Պատճառը Թուրքիայի կողմից ստեղծուող արհեստական խոչընդոտներն են, որոնք գործնականում բարդացնում, իսկ երբեմն էլ՝ անհնարին են դարձնում բռնագրաւուած գոյքի վերադարձը: Այդ խոչընդոտները կարելի է բաժանել երկու մասի՝ իրաւական եւ քաղաքական:

Իրաւական հարթութեան մեջ եկեղեցական գոյքի վերադարձման խոչընդոտները հիմնականում հետեւեալներն են.-

1. *Ժամանակային սահմանափակումը*: Վերոնշեալ օրէնքը նախատեսում է կրօնական փոքրամասնություններին վերադարձնել միայն 1936ից յետոյ բռնագրաւուած գոյքը: Մինչդեռ կրօնական փոքրամասնություններից գոյքի բռնագրաւումը տեղի չի ունեցել միայն 1936ից յետոյ: Աւելին, կրօնական փոքրամասնությունների գոյքագրկում հիմնականում տեղի է ունեցել նախընթաց ժամանակահատուածում՝ ջարդերի ու ցեղասպանութեան տարիներին: Այդ շրջանում է, որ հայերը (առաքելական, կաթողիկէ եւ աւետարանական), Պոնտոսի յոյները, ասորիները եւն. կորցրին իրենց պատկանող եկեղեցական գոյքի մեծ մասը: 1936ից յետոյ պետութեան կողմից բռնագրաւուել է միայն այդ տարուանից յետոյ ձեռք բերուած գոյքը: Նշանակում է, որ օրէնքի լիակատար կիրառման պարագայում անգամ կրօնական փոքրամասնությունները հնարաւորութիւն են ունենալու ետ ստանալ իրենց կորցրած գոյքի միայն փոքր մասը:

Իսկ ինչ վերաբերում է նախընթաց ժամանակաշրջանում բռնագրաւուած գոյքին, ապա թուրքական կառավարութիւնը մտադրութիւն չունի դրանք վերադարձնել քրիստոնեական

համայնքներին: Դրա լուազոյն վկայութիւնը Վանի Աղթամար Կղզու Սուրբ Խաչ Եկեղեցու օրինակն է, որը վերականգնուելով գործում է որպէս թանգարան եւ պատկանում է ոչ թէ Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանին, այլ Թուրքիայի Մշակոյթի եւ Զբօսաշրջութեան Նախարարութեանը: Թուրքական իշխանութիւնները - չնչին բացառութիւններով - թոյլ չեն տալիս վերականգնել աւերուած եւ լքուած քրիստոնէական եկեղեցիները, իսկ իրենց կողմից վերանորոգուածները ծառայեցում են ոչ թէ որպէս գործող եկեղեցի, այլ թանգարանային նմուշ՝ զբօսաշրջութիւնը զարգացնելու համար:

2. Եկեղեցիների իրաւական կարգավիճակի հարցը: Ներկայումս Թուրքիայում իրաւական կարգավիճակ ունեն միայն Հայ Առաքելական Եկեղեցին, Յոյն Ուղղափառ Եկեղեցին եւ հրէական համայնքը: Այս համակարգը ներմուծուել է դեռեւս Մեհմէդ Բ. սուլթանի (1444-1446, 1451-1481) կողմից¹¹: Թէեւ 19րդ դարում՝ կաթողիկէ եւ բողոքական համայնքների առաջացման եւ պետութեան կողմից ճանաչման հետ, այս իրավիճակը որոշակիօրէն խախտուեց, սակայն յետագայում՝ Առաջին Աշխարհամարտից յետոյ, վերականգնուեց:

Իսկ *դէ ֆակտո* առկայ միւս քրիստոնէական համայնքները, ինչպիսիք են Հռոմի Կաթողիկէ Եկեղեցին, Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցին, բողոքական ուղղութեան համայնքները, այդ թւում նաեւ՝ Հայ Աւետարանական Եկեղեցին, քրիստոնէայ արաբները, ասորիները, պաշտօնապէս ճանաչուած չեն պետութեան կողմից: Վերջինս, թէեւ ընդունում է նրանց գոյութեան փաստը, սակայն հրաժարում է նրանց իրաւական կարգավիճակ տալուց: Անգամ Հռոմի Կաթողիկէ Եկեղեցին, չնայած Վատիկանի կողմից գործադրուող ջանքերին (Վատիկանի եւ Թուրքիայի միջեւ դիւանագիտական յարաբերութիւններն ունեն աւելի քան կեսդարեայ պատմութիւն¹²), դեռեւս չի կարողացել Թուրքիայում ստանալ իրաւական գրանցում:

Իրաւական գրանցման բացակայութիւնը զգալիօրէն սահմանափակում է չճանաչուած համայնքների գործունէութեան հնարաւորութիւնները, այս դէպքում, մասնաւորապէս իրենցից խլում գոյքը ետ ստանալու հարցում: Թուրքիայի հայ համայնքի առնչութեամբ դա նշանակում է, որ Հայ Առաքելական, Կաթողիկէ

եւ Աւետարանական եկեղեցիներից միայն առաջինը կարող է նման հայտ ներկայացնել պետութեանը:

3. *Ժամկետի սահմանափակությունը:* Վերոնշեալ օրէնքը մէկ տարի ժամկետ է սահմանում, որպէսզի կրօնական փոքրամասնութիւնները հայտ ներկայացնեն իրենց պատկանող գոյքը ետ ստանալու համար¹³: Հաշուի առնելով, որ հայտի կազմումը բաւականին բարդ է տեւական գործընթաց է՝ կապուած բազմաթիւ հաշուարկների ու փաստաթղթերի ձեռքբերման եւ յատկեցման հետ, հասկանալի է, որ այդ ժամկետը բաւարար չէ հայտերի պատշաճ կազմման եւ եկեղեցական գոյքի պատշաճ ետ ստացման համար:

4. *Գոյքի վաճառուած լինելը:* Բռնագրաւուած գոյքի մի մասն էլ թուրքական կառավարութիւնը ժամանակին վաճառել է մասնաւոր անձանց: Վաճառուած գոյքի առնչութեամբ վերոյիշեալ օրէնքը նախատեսում է փոխհատուցում կրօնական համայնքներին¹⁴: Սակայն որքանով այդ փոխհատուցումը կը լինի համարժէք եւ թոյլ կը տայ լիովին վերականգնել պատճառուած վնասը՝ դժուար է ասել:

Քաղաքական խոչընդոտներից հիմնականում կարելի է առանձնացնել երկուսը.-

1. *Բիւրօկրատական քաշքշուկներ:* Կրօնական փոքրամասնութիւնները իրենց պատկանող գոյքը ետ ստանալու հարցում յաճախ բախուում են լուրջ **բիւրօկրատական** խնդիրների¹⁵: Յաճախ նրանք իրենց գոյքը վերադարձնելու համար ստիպուած են անգամ դատական գործընթացի մէջ մտնել պետութեան հետ¹⁶: Բացի իրաւական խնդրից, այստեղ առկայ է նաեւ հոգեբանական գործօնը: Գոյքի վերադարձման խնդրի արհեստական բարդացումը հոգեպէս ընկճում է քրիստոնէայ համայնքներին՝ առաջացնելով թուրքական պետութեան ամենագորութեան եւ իրենց խնդիրների լուծման անհնարինութեան զգացողութիւն, ինչը կարող է քրիստոնէայ համայնքներին ետ պահել իրենց իրաւունքների համար պայքարի շարունակութիւնից:

2. *Քաղաքական շահարկումներ:* Թուրքական կողմը քրիստոնէական փոքրամասնութիւնների նկատմամբ իր պարտաւորութիւնների կատարումը պայմանաւորում է համապատասխան երկրներում մուսուլմանական փոքրամասնութիւնների խնդիրների լուծմամբ, ինչը լրացուցիչ

բարդություններ է հաղորդում առանց այդ էլ ստեղծուած բարդ իրավիճակին: Օրինակ՝ Թուրքիայի կառավարութեան կողմից խոստացուած յունական աստուածաբանական դպրոցի վերաբացումը Ստամբուլին մերձակայ Հէլլէի կղզում ԵՄ հարցերով նախարար Էգեմէն Բաղըշը կապել է Յունաստանի իշխանութիւնների կողմից մուսուլման փոքրամասնութիւնների դրութիւնը բարելաւելու ուղղութեամբ ձեռնարկուելիք քայլերի հետ¹⁷:

Վերոնշեալ իրաւական եւ քաղաքական խոչընդոտները ակնյայտ են դարձնում թուրքական իշխանութիւնների կողմից ընդունուած վերոյիշեալ օրէնքի ձեւական բնոյթը: Վերջիններս իրականում վարում են ոչ թէ կրօնական փոքրամասնութիւնների ոտնահարուած իրաւունքները վերականգնելու, այլ արտաքին աշխարհում ժողովրդավարական երկրի համբաւ ձեռք բերելու քաղաքականութիւն:

Այս պատճառով է, որ Թուրքիայի կրօնական համայնքները, այդ թւում նաեւ Հայ Առաքելական Եկեղեցին կարողացել են արձանագրել չնչին ձեռքբերումներ իրենց պատկանող գոյքի ետ ստացման գործում: Թուրքական կառավարութիւնը միայն որոշ կալուածքներ է վերադարձրել Կ. Պոլսի հայոց եւ յունաց պատրիարքարաններին¹⁸: Դրանով բնականաբար խնդիրը լուծուած չի կարելի համարել, քանի որ *«Կան հազարաւոր առգրաւուած եկեղեցիներ եւ (հայ - Վ.Հ.) համայնքին պատկանող կալուածքներ, Թուրքիայի ամբողջ տարածքում, որոնք պէտք է վերադարձուեն իրենց օրինական տէրերին»*¹⁹:

Թուրքիայի բացասական վերաբերմունքը՝ բռնագրաւուած եկեղեցական գոյքի վերադարձման հարցում, երեւում է նաեւ նրա արձագանգից վերոնշեալ թիւ 4347 բանաձեւի նկատմամբ: Այն կարելի է բաժանել երկու մասի՝ հասարակական-քաղաքական շրջանակների արձագանգներ, որոնք արտացոլուեցին թուրքական մամուլում, եւ պաշտօնական արձագանգ, որով հանդէս եկաւ Թուրքիայի Արտաքին Գործերի Նախարարութիւնը: Պէտք է նշել, որ մամուլում արտացոլուած արձագանգը եւ պետութեան պաշտօնական դիրքորոշումը համահունչ են եւ փոխլրացնում են մէկը միւսին:

Մամուլի էջերում հնչած արձագանգի համաձայն՝ 4347 բանաձեւը Թուրքիայի շահերի դէմ ուղղուած փաստաթուղթ է, որն ընդունուել է ԱՄՆում հայկական լոբիի ազդեցութեամբ²⁰:

Պաշտօնական դիրքորոշման մեջ երեւում է թուրքական կողմի անհամաձայնութիւնը բանաձեւի դրոյթների նկատմամբ, ինչպէս նաեւ ասանդական սպառնալիքների ձեռագիրը: Ընդհանուր առմամբ, Թուրքիայի պաշտօնական վերաբերմունքը բանաձեւի նկատմամբ յանգում է հետեւեալին.

1. Բանաձեւում տրուած գնահատականներն անհիմն մեղադրանքներ են:
2. Թուրքիան մեծ ջանքեր է գործադրել քրիստոնեայ փոքրամասնութիւնների կրօնական իրաւունքներն ապահովելու ուղղութեամբ:
3. Նման բանաձեւի ընդունումը վտանգում է թուրք-ամերիկեան համագործակցութիւնը տարբեր ոլորտներում:
4. Թուրք-ամերիկեան յարաբերութիւններով մտահոգուածները պէտք է սատարեն Թուրքիային այս հարցում²¹:

Այսպիսով, Թուրքիան, մի կողմից չընդունելով բանաձեւում տրուած գնահատականները, միւս կողմից՝ փորձում է ձեւացնել, թէ շահագրգռուած է իր երկրում բնակուող քրիստոնեայ փոքրամասնութիւնների իրաւունքների եւ կրօնական ազատութիւնների երաշխաւորմամբ: Գործնականում, սակայն, շարունակում է իրաւական եւ քաղաքական խոչընդոտների այն քաղաքականութիւնը, որոնցով իրականում ձախողում է քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններին եկեղեցական գոյքը վերադարձնելու գործը:

ՅԵՏԱԳԱՅ ՔԱՅԼԵՐ

Չնայած առկայ խոչընդոտներին, քանի դեռ խնդիրը շարունակում է հրատապ մնալ ինչպէս միջազգային, այնպէս էլ Թուրքիայի մակարդակով, հայութիւնը պէտք է շարունակի իր պայքարը բռնագրաւուած եկեղեցական գոյքի վերադարձման ուղղութեամբ:

Հարկ է նշել, որ ԱՄՆ երկպալատ խորհրդարանում մինչ օրս ընդունուած բանաձեւերում հիմնական թերութիւնը, որը հնարաւորութիւն է տալիս Թուրքիային խուսանաւել, խուսափել իր պարտաւորութիւնները կատարելուց՝ պարունակուող

դրոյթների որոշակիութիւնից զուրկ, խիստ ընդհանրական բնոյթն է: Միակ որոշակի դրոյթը 4347 բանաձեւում՝ վերադարձուելիք եկեղեցական գոյքի ցուցակագրման պահանջն է, որը թոյլ է տալիս յստակեցնել քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններին վերադարձուելիք եկեղեցական գոյքը:

Հետեւաբար, ԱՄՆ հայկական, յունական, ասորական եւ միւս շահագրգիռ համայնքները խնդրի առնչութեամբ յետագայ քննարկումներում եւ ընդունուելիք փաստաթղթերում պէտք է ջանքեր գործադրեն յստակութիւն մտցնելու ուղղութեամբ: Յստակութեան կարօտ հարցերից են, օրինակ.-

1. *Թուրքիայի քրիստոնեայ փոքրամասնութիւնների կազմը:* Յստակեցնելով քրիստոնեայ փոքրամասնութիւնների կազմի հարցը՝ նպատակայարմար է յետագայ փաստաթղթերում այդպիսիք համարել նաեւ Թուրքիայում պաշտօնական կարգավիճակ չունեցող քրիստոնեական համայնքներին եւ բռնագրաւուած եկեղեցական գոյքի վերադարձման պահանջը տարածել նաեւ նրանց վրայ: Մա նաեւ կ'ընդլայնի դաշնակիցների բանակը՝ գործին ներգրաւելով նաեւ Հռոմի Կաթողիկէ Եկեղեցուն, բողոքական եկեղեցիներին եւն., քանի որ, օրինակ, հայ կաթողիկէներն ու աւետարանականները, հայ լինելով հանդերձ, միաժամանակ համաշխարհային կաթողիկէութեան եւ բողոքականութեան մի մասն են:

2. *Վերադարձման ենթակայ եկեղեցական գոյքը:* Նպատակայարմար է բանաձեւերում ընդգրկել քրիստոնեական եկեղեցիների՝ կորսուած ողջ գոյքի, եւ ոչ թէ դրա մի մասի (1936ից յետոյ բռնագրաւուած գոյքի) վերադարձման պահանջը:

3. *Գոյքի վերադարձման ընթացակարգը:* Բիւրօկրատական քաշքշուկներից եւ քաղաքական շահարկումներից խուսափելու համար անհրաժեշտ է մշակել եկեղեցական գոյքի վերադարձման պարզ ընթացակարգ եւ այն դարձնել ընդունուելիք փաստաթղթերում Թուրքիային ներկայացուող պահանջներից մէկը:

4. *Հայտերի ներկայացման ժամկէտը:* Այս հարցը վերաբերում է ոչ թէ ժամկէտեր սահմանելուն, այլ սահմանուած ժամկէտի վերացմանը: Խօսքը վերաբերում է Թուրքիայում 2011 Օգոստոսին ընդունուած եկեղեցական գոյքի վերադարձի մասին օրէնքով քրիստոնեայ համայնքների կողմից իրենցից բռնագրաւուած

եկեղեցական գոյքի վերադարձի հայտերի ներկայացման համար սահմանուած մէկ տարուայ ժամկէտին: Յետագայում ընդունուելիք փաստաթղթերում անհրաժեշտ է ամրագրել եկեղեցական գոյքի վերադարձման հայտերի ներկայացման որեւէ ժամկէտի սահմանման անթոյլատրելիութեան դրոյթ:

5. *Օտարուած եկեղեցական գոյքի գնահատում եւ համարժէք փոխհատուցում:* Անհրաժեշտ է մշակել օտարուած գոյքի համարժէք գնահատման յստակ բանաձեւ եւ այն որպէս պահանջ ներառել յետագայ փաստաթղթերում:

Վերոյիշեալ եւ այլ յստակեցումների պարագայում է, որ կարելի է ակնկալել եական արդիւնքներ Թուրքիայում քրիստոնէայ փոքրամասնութիւններից խլուած եկեղեցական գոյքի վերադարձման խնդրում: Հակառակ պարագայում այդ խնդրի մասին ընդունուած բանաձեւերը կը մնան սոսկ որպէս իրավիճակ նկարագրող եւ Թուրքիային դատապարտող, սակայն գործնականում խիստ սահմանափակ նշանակութիւն ունեցող փաստաթղթեր: Դրանց նշանակութիւնը կը լինի աւելի շատ բարոյական, քան իրական: Իսկ Թուրքիան, օգտուելով վերացական ձեւակերպումներից, կը շարունակի խորհրդանշական գիջումների գնալով ստեղծել քրիստոնէայ համայնքների իրաւունքների եւ կրօնական ազատութիւնների երաշխաւորման նմանակում:

ԽՆԴԻԻ ՇՈՒՐՁ ՄԻՋԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Բռնագրաւուած եկեղեցական գոյքի վերադարձի հարցում յաջողութեան հասնելու համար կարեւոր է նաեւ միջեկեղեցական համագործակցութիւնը: Թուրքական պետութեան համար շատ աւելի հեշտ է գործ ունենալ առանձին քրիստոնէական համայնքների, քան նրանց միաւորման հետ: Առանձին համայնքների պահանջները չեզոքացնելը կամ դրանց բաւարարումը նուազագոյն մակարդակով իրականացնելը պետութեան համար շատ աւելի հեշտ է, քանի որ առանձին-առանձին իւրաքանչիւր համայնք, չունենալով բաւականաչափ միջոցներ, աւելի խոցելի է պետութեան կամայականութիւնների դիմաց: Մինչդեռ համատեղ ջանքերը կը բարձրացնեն ընդհանուր

ներուժը՝ աւելի սահմանափակելով պետութեան կամայականութիւններն եւ ոտնձգութիւններն հնարաւորութիւնը:

Միջեկեղեցական համագործակցութիւնը կարող է լինել երկու մակարդակով՝ ներազգային եւ միջազգային:

- *Ներազգային* համագործակցութիւնը ենթադրում է միջդաւանական համագործակցութիւն Հայ Առաքելական, Կաթողիկէ եւ Աւետարանական եկեղեցիների միջեւ, որը կարծես թէ գիտակցում է վերջիններիս կողմից: Քանի որ խնդիրը ունի ոչ միայն կրօնական, այլեւ իրաւա-քաղաքական ենթախորք, ապա միանգամայն նպատակայարմար է այս գործում ներգրաւել նաեւ Մփիւռքում գործող հայ աւանդական կուսակցութիւններին: Այս առումներով պատահական չէր Թուրքիայում քրիստոնէական եկեղեցիներին պատկանող գոյքի վերադարձի առնչութեամբ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Արամ Ա.ի յայտարարութիւնը²² առ այն, որ *«Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը, Հայ Կաթողիկէ ու Բողոքական եկեղեցիներուն եւ մեր կուսակցութիւններուն հետ գործակցաբար յառաջիկային պիտի պատրաստէ աշխատանքային ծրագիր»*²³:

Հարկ է նշել, որ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնն արդէն սկսել է իրաւական գործընթաց իրեն պատկանող գոյքը ետ ստանալու նպատակով: Այդ մասին յայտարարութիւնը Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Արամ Ա.ը արեց դեռեւս 2014 Սեպտեմբերի 19-20ը Երեւանում անցկացուած Հայաստան-Մփիւռք Հինգերորդ Համաժողովի ժամանակ, նշելով. *«Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը մօտ ժամանակներս Թուրքիայի սահմանադրական դատարանում հայց է ներկայացնելու՝ պահանջելով իր պատմական կենտրոնի՝ Միսի Կաթողիկոսարանի վերադարձը իր իրաւատիրոջը՝ հայ եկեղեցուն ու հայ ժողովրդին»*²⁴: Սոյն յայտարարութիւնից յետոյ գործնական քայլերը իրենց երկար սպասեցնել չտուեցին: 2015 Ապրիլի 28ին Կաթողիկոսութիւնը յիշեալ պահանջով հայց ներկայացրեց Թուրքիայի սահմանադրական դատարան²⁵:

Թէ ինչպիսին կը լինի Թուրքիայի սահմանադրական դատարանի վճիռը, դժուար է կանխատեսել: Փաստ է միայն այն, որ դատական գործընթացը եկեղեցական գոյքի վերադարձման հարցում սկսուած է եւ կ'ունենայ շարունակութիւն: Մասնաւորապէս՝ Թուրքիայի սահմանադրական դատարանում

խնդրի լուծման ձախողման պարագայում Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը իրաւունք ունի դիմելու միջազգային աստեաններ եւ կ'օգտուի իր այդ իրաւունքից²⁶:

Ինչեւէ, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան յիշեալ խիզախ քայլից յետոյ նման իրաւական թղթածրարի պատրաստման աշխատանքներ սկսեց իրականացնել նաեւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը:

- *Միջազգային* համագործակցութիւնը ենթադրում է Թուրքիայի այլ քրիստոնէական փոքրամասնութիւնների՝ Յոյն Ուղղափառ Եկեղեցու, քրիստոնէայ արաբների, ասորիների, Հռոմի Կաթողիկէ Եկեղեցու, բողոքական ուղղութեան եկեղեցիների հետ համագործակցութիւն:

Բռնագրաւուած եկեղեցական գոյքի վերադարձի նպատակով ներազգային եւ միջազգային համագործակցութիւնը քրիստոնէական եկեղեցիների միջեւ կարող է դրսեւորուել հետեւեալ հարցերում.-

- *Հայտերի կազմում եւ ներկայացում:* Եթէ հնարաւոր էլ չէ միասնական հայտերի կազմումը եւ ներկայացումը, ապա քրիստոնէական համայնքները կարող են նուազագոյնը համատեղ ջանքեր գործադրել առանձին համայնքների հայտերը կազմելու գործում՝ այս հարցում փոխօգնութեան գնալով միմեանց:

- *Բրաւական եւ տեղեկատուական փոխօգնութիւն:* Թուրքիայի բարդ իրաւական համակարգին ամբողջութեամբ չտիրապետելով՝ առանձին համայնքները չեն կարող լիարժէք պաշտպանել իրենց շահերը: Բացի այդ, եկեղեցական գոյքի հետ առնչուող խնդիրը կապուած է մեծ քանակութեամբ տեղեկատուութեան հետ, որին նոյնպէս առանձին համայնքները կարող են ամբողջութեամբ չտիրապետել՝ անգամ այնպիսի հարցերում, որոնք վերաբերում են զուտ իրենց: Հետեւաբար, իրաւական եւ տեղեկատուական փոխօգնութիւնը (իրաւական խորհրդակցութիւններ, տեղեկատուութեան փոխանակում եւն.) նոյնպէս կարելորդ նշանակութիւն ունի համայնքների կողմից իրենց շահերի պաշտպանութեան արդիւնաւետութիւնը բարձրացնելու տեսանկիւնից:

- *Հաշուարկների կատարում:* Եկեղեցական գոյքի վերադարձման խնդիրը կապուած է նաեւ բազմաթիւ եւ բազմազան (երբեմն՝ բարդ) հաշուարկների հետ: Այս հարցում

տարբեր եկեղեցիները նոյնպես կարող են փոխօգնութեան գնալ միմեանց:

Կարծում ենք՝ եկեղեցական գոյքի վերադարձման խնդրի առնչութեամբ համատեղ ջանքեր գործադրելու, ինչպես նաեւ այդ համատեղ ջանքերի արդիւնաւետութիւնը բարձրացնելու համար նպատակայարմար է միջեկեղեցական աշխատանքային խմբի ձեւաւորումը, որի գործունէութիւնը կը կենտրոնանայ վերոյիշեալ խնդիրների իրականացման վրայ:

Այսպիսով, միասնական ջանքերի գործադրմամբ իւրաքանչիւր եկեղեցի ընդհանուր շահերի պաշտպանութեան մէջ կարող է տեսնել եւ զգալ իր մասնաւոր շահերի պաշտպանութիւնը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Treaty of Peace with Turkey Signed at Lausanne, July 24, 1923, article 40 (<http://www.hri.org/docs/lausanne/part5.html>):

² Ռուբէն Սաֆրաստեան եւ ուրիշներ, *Թուրքիայի Հանրապետության Պատմություն*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2014, էջ 78-79:

³ *Քրիստոնյա Հայաստան Հանրագիտարան*, Երեւան, «Տիգրան Մեծ», 2002, էջ 464:

⁴ «Թուրքիայից Պահանջում ենք Վերադարձնել Բռնագրաւուած Հայկական Եկեղեցիներն Ու Եկեղեցապատկան Կալուածքները», *Հայաստանի Հանրապետություն*, 25.04.2013:

⁵ Վ. Բաում, *Թուրքիան Եւ Նրա Քրիստոնեայ Փոքրամասնությունները*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2010, էջ 176:

⁶ H. Res. Resolution 306 Urging the Republic of Turkey to Safeguard its Christian Heritage and to Return Confiscated Church Properties, June 15, 2011 (<http://www.atour.com/government/pdf/20110615-USCongress-BILLS-112hres306ih.pdf>):

⁷ H. R. 4347 (http://foreignaffairs.house.gov/sites/republicans.foreignaffairs.house.gov/files/HR%204347_Turkey%20Christian%20Churches%20Accountability%20Act.pdf):

⁸ «ԱՄՆ Կոնգրէսի Յանձնաժողովը Քուէարկել Է Թուրքիայի Քրիստոնէական Եկեղեցիների Մասին Բանաձեւի Օգտին», <http://m.news.am/arm/news/216498.html> :

⁹ «Ամերիկայի Հայերը, Յոյներն Ու Ասորիները Ողջունում են Թուրքիայի Քրիստոնէական Եկեղեցիների Մասին Բանաձեւի Ընդունումը», <http://m.news.am/arm/news/216512.html> :

¹⁰ «Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը Ողջունում Է ԱՄՆ Կոնգրէսի Արտաքին Ցարաբերութիւնների Յանձնաժողովի Որդեգրած H. R. 4347 Բանաձեւը», <http://www.aravot.am/2014/06/27/475133/> :

¹¹ Վահան Բայրութլեան, *Օսմանեան Կայսրութեան Պատմություն*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2011, էջ 150-151:

- ¹² Վատիկանի եւ Թուրքիայի միջեւ դիւանագիտական յարաբերութիւններ հաստատուել են 1960ին (Բաում, էջ 163):
- ¹³ “V Turtsii Realizatsii Zakona O Vozvrashenii Nemusulmanskim Religioznim Obshinam Konfiskovannogo Imushestva Meshayut Burokraticheskie Preponi” (Թուրքիայում ոչ-մուսուլմանական կրօնական համայնքներին բռնագրաւուած գոյքի վերադարձի մասին օրէնքի իրականացմանը խանգարում են բիւրոկրատական խոչընդոտները) <http://drevo-info.ru/news/11648.html> :
- ¹⁴ Նոյն. նաեւ՝ “Bolgarskoy Tserkovnoy Obshine V Stambule Budut Vozvrasheni Rancee Konfiskovannie Obyekti Nedvijimogo Imushestva” (Ստամբուլի բուլղարական եկեղեցական համայնքին կը վերադարձունեն նախկինում բռնագրաւուած անշարժ գոյքի օբեկտները) <http://drevo-info.ru/news/11553.html> . նաեւ՝ “Turtsia Vernet Khristianam I Yudeiam Konfiskovannuyu Sobstvennost” (Թուրքիան կը վերադարձնի քրիստոնեաներին եւ հուդայականներին բռնագրաւուած սեփականութիւնը) <http://drevo-info.ru/news/11330.html> :
- ¹⁵ Տե՛ս՝ “V Turtsii Realizatsii Zakona”:
- ¹⁶ Տե՛ս օրինակ՝ «Ստամբուլի Դատարանը Մերժել Է Հայոց Պատրիարքարանին Վերադարձնել «Սանասարեան Տունը» http://ermenihaber.am/?lang_id=2&news_=9&cur_news=479 :
- ¹⁷ “Otkritie Khalkinskoy Bogoslovskoy Shkolo Zavisit Ot Vstrechnik Shagov So Storoni Gretsii, Zayavil Turetskii Minister” (Հէրբէլիի աստուածաբանական դպրոցի բացումը կախուած է Յունաստանի ընդառաջ քայլերից, յայտարարել է թուրք նախարարը) <http://drevo-info.ru/news/12661.html> :
- ¹⁸ Տե՛ս, օրինակ՝ նոյն. նաեւ՝ “Turetskie Vlasti Nachinayut Vozvrashat Konfiskovannuyu Nedvijimost Kionstantinopolskogo Patriarkhata” (Թուրքական իշխանութիւնները սկսում են վերադարձնել Կոնստանդնուպոլսի Պատրիարքութեան բռնագրաւուած անշարժ գոյքը) <http://drevo-info.ru/news/12646.html> . նաեւ՝ “Turetski Vlasti Vernuli Kionstantinopolskoy Patriarkhi Zdanie Shkoli V Galata” (Թուրքական իշխանութիւնները վերադարձրել են Կոնստանդնուպոլսի Պատրիարքութեանը Գալաթայի դպրոցի շէնքը) <http://drevo-info.ru/news/12343.html> :
- ¹⁹ Յարութ Սասունեան, «Ինչպէ՞ս Պէտք Է Սփիւռքն Արձագանգի Թուրքիայի Մերձեցման Նախաձեռնութիւններին http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=6508&sphrase_id=17981 :
- ²⁰ «Թուրքիայի ԱԳՆն Արձագանգել Է ԱՄՆ Կոնգրէսի Յանձնաժողովի Ընդունած Բանաձեւին», http://ermenihaber.am/?lang_id=2&news_=9&cur_news=478 :
- ²¹ Նոյն :
- ²² 2012 Փետրուարի 23-26ը Պէյրութի արուարձան Անթիլիասում «Հայկական Տեղասպանութիւնը՝ Ճանաչումից Հատուցում» խորագրով միջազգային գիտաժողովի փակման խօսքում:
- ²³ «Ազգային Պահանջատիրութիւնը Նոր Հորիզոններու Դիմաց (Անթիլիասի Մայրավանքին Մէջ Տեղի Ունեցած Միջազգային Համագումարին Առիթով)», *Հասկ*, 2012, Փետրուար, թիւ 2, էջ 116:

²⁴ «Ճանաչումն Ու Հատուցումը Պէտք Է Տեղափոխել Իրաւական Դաշտ. Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսի Օրհնութեան Խօսքը», *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, 20.09.2014:

²⁵ Տե՛ս՝ «Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը Դատ Բացաւ Թուրքիոյ Սահմանադրական Դատարանին Մօտ», *Հասկ*, 2015, Ապրիլ, թիւ 4, էջ 240-241:

²⁶ Տե՛ս՝ «Ճանաչումն Ու Հատուցումը» :

THE ISSUE OF CHURCH PROPERTY RESTITUTION
AS A CONSTITUENT ELEMENT OF ARMENIAN DEMANDS
(SUMMARY)

VAHRAM HOVYAN
Vahram@noravank.am

The issue of church property restitution in Turkey as a constituent element of Armenian demands has recently become a matter of further urgency. Action related to the issue is conditioned by the existence of the competent body, namely the Armenian Patriarchate of Istanbul, as a legitimate-organizing and self-governing institution of the Armenian community, the pressures by the European Union and the USA and the adoption of a relevant law in Turkey in August 2011.

In spite of the existence of the above-mentioned positive conditions, there are also a number of practical legal and political obstacles, which severely hinder the issue of property return. Among the legal obstacles are: time constraints, the issue of the legal status of the churches (as some religious communities are not recognized by the Turkish state), the limitations of retroactivity (as the law is applied to properties confiscated after 1936, while most of the church properties were confiscated between WWI and 1936), the fact that some properties have been sold. The political obstacles are bureaucratic acrimony and political speculation.

Notwithstanding the obstacles raised by the Turkish authorities, the issue continues to be urgent, and the Armenian Church must press harder. This would help bring further transparency to the difficulties of the Christian minorities in Turkey.

The author suggests a set of steps and strategies to be adopted by the Christian minorities for more hopeful results. Among these strategies the author calls for broad collaboration and extensive cooperation between churches at both national and international levels in the matters of drafting and submitting claims, mutual legal and information assistance, etc.